

## ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΟΥΜΑΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ: ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΤΗΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΗΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΟΥ MONTESQUIEU

Ἐπιδίωξη τῆς εἰσήγησός μου εἶναι ἡ ὀριοθέτηση ἑνὸς χώρου ἔρευνας πού, ὅπως ἐλπίζω νά δείξω, ἐκτός ἀπό τή σημασία του γιά τήν πολιτική θεωρία περικλείει καί ἄμεσο ἐνδιαφέρον γιά τή μελέτη τῆς νεοελληνικῆς πολιτικῆς σκέψης. Ἀντικείμενο τῆς ἔρευνας εἶναι ἡ ἐπισημάνση τῆς ἰδεολογικῆς τύχης τοῦ πολιτικοῦ οὐμανισμοῦ στό πολιτισμικό σύστημα καί στήν πολιτική θεωρία τοῦ Διαφωτισμοῦ ὅπως εἰδικότερα διαμορφώθηκαν στά πλαίσια τῶν πνευματικῶν παραδόσεων τῆς ἡπειρωτικῆς Εὐρώπης.

Πολιτικός οὐμανισμός<sup>1</sup> χαρακτηρίζεται ἡ παράδοση τοῦ νεώτερου πολιτικοῦ στοχασμοῦ πού βλέπει τήν πραγμάτωση τοῦ ἀτόμου στήν ἑνταξί του, μέσω τῆς ἀσκησης τῆς κλασικῆς πολιτικῆς ἀρετῆς, στήν ὀργανωμένη κοινότητα. Ἡ ἐκδοχή αὐτή τῆς πολιτικῆς σκέψης εἶναι ἀνθρωπιστική, γιατί ἐστιάζεται στό θέμα τῆς ὀλοκλήρωσης καί πραγμάτωσης τοῦ ἐγκόσμιου ἀτόμου, ἀντιπαραθέτοντας αὐτό τόν ὀραματισμό στούς ὑπερβατικούς στόχους καί τή μεταφυσική ἀξιολογία τοῦ μεσαιωνικοῦ πολιτικοῦ στοχασμοῦ. Ὁ ἀνθρωπισμός ὁμως αὐτός ἀποτελεῖ φαινόμενο ἀποφασιστικά πολιτικό, ἐπειδή ἡ πραγμάτωση τῆς ἀνθρώπινης οὐσίας τοῦ κάθε ἀτόμου ἐντοπίζεται κατ' ἐξοχήν στό πλαίσιο τῆς πολιτικῆς πράξης. Ἡ ὀλοκλήρωση τοῦ ἐγκόσμιου ἀνθρώπου σύμφωνα μέ τήν πολιτική θεωρία τοῦ πολιτικοῦ οὐμανισμοῦ ἐπιτυγχάνεται μόνο μέσα ἀπό τή συλλογικότητα, τήν ἐντονη συμμετοχή δηλαδή στήν πολιτική ζωή, στή μέθεξη σέ συλλογικούς στόχους καί τήν τελική ὑπέρβαση τῶν στενῶν ὀρίων τοῦ ἀτομικοῦ ἑαυτοῦ μέσα στήν ταύτιση τοῦ ἀτόμου μέ τό σύνολο καί τά συλλογικά πεπρωμένα. Ἡ ὀλοκλήρωση πού ἐξασφαλίζεται στό ἄτομο μέ τήν ὑπέρβαση τοῦ ἑαυτοῦ καί τήν ταύτιση μέ τό συλλογικό πεπρωμένο εἶναι οὐσιαστικά ἡ ἀθανασία: τό ἄτομο ζεῖ μέσα στήν ἐπιδίωξη τοῦ συνόλου, στήν ὁποία ἔχει συμβάλει πολλές φορές καί μέ τήν ὑπέρτατη θυσία.<sup>2</sup>

Οί ρίζες τοῦ νεώτερου πολιτικοῦ οὐμανισμοῦ θρίσκονται στήν ἰστορική ἐμπειρία τῶν κοινοτήτων τῆς βόρειας Ἰταλίας στόν 15ο αἰώνα, στά πλαίσια τῆς πάλης τῆς χειραφέτησής τους ἀπό τίς θεοκρατικές πολιτικές συσσωματώσεις τῆς Καθολικῆς ἐκκλησίας καί τῆς Ἀγίας Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας. Ἡ τιτάνια πάλη φυσικά ἀπαιτοῦσε τήν πλήρη στράτευση τῆς πολιτικῆς ἀρετῆς καί τήν ταύτιση τῶν πολιτῶν μέ τό συλλογικό στόχο γιά νά εὐδωθεῖ. Ὁ Μαργίλιος τῆς Πάδοβας ἐμφανίστηκε ὡς προδορμικός σηματοφόρος τῶν ἀναζητήσεων αὐτῶν. Τή συμβολική του γλώσσα καί τήν πολιτική του ἐπιχειρηματολογία ὁ πολιτικός οὐμανισμός τήν ἀρύσθηκε ἀπό τήν ἀναδίωση τῶν κλασικῶν γραμμάτων στήν ἰταλική Ἀναγέννηση. Ὁ συνδυασμός στόχων παρμένων ἀπό τοὺς πολιτικούς ἀγῶνες τῆς ἐποχῆς μέ τόν πνευματικό ὀπλισμό τῆς κλασικῆς γραμματείας ἀποτελέσαν τά συνεκτικά στοιχεῖα τοῦ νεώτερου πολιτικοῦ οὐμανισμοῦ.<sup>3</sup>

Ἡ κατοπινή ἐξέλιξη τοῦ πολιτικοῦ οὐμανισμοῦ μετά τήν ἀναγεννησιακή του ἄνθηση καθορίστηκε ἀπό τήν ἀντιπαράθεσή του πρὸς τήν πολιτική θεωρία ἐνός ἄλλου ἐγκόσμιου ἀνθρωπισμοῦ, τοῦ ἀτομικιστικοῦ φιλελευθερισμοῦ. Ἡ ἱστορία τῆς νεώτερης πολιτικῆς σκέψης ὡς τῇ Γαλλικῇ Ἐπανάστασι μπορεῖ νά θεωρηθεῖ οὐσιαστικά ὡς ἓνας διάλογος μεταξὺ πολιτικοῦ οὐμανισμοῦ καί ἀτομικιστικοῦ φιλελευθερισμοῦ. Ἡ πρόσφατη ἔρευνα ἐπιζήτησε νά ἐξετάσει κριτικά τήν ἐνδεχόμενη σχηματικότητα αὐτῆς τῆς ἀντίληψης διερευνώντας τίς θεωρητικές διασυνδέσεις τῶν δύο οὐμανισμῶν. Μελέτες γύρω ἀπό τή μεταφύτευση, τίς ἐπιδιώσεις καί ἐκλεκτικές προσαρμογές καί τή μετεξέλιξη τοῦ πολιτικοῦ οὐμανισμοῦ στήν πολιτική παράδοση τοῦ κατ' ἐξοχήν χώρου τοῦ ἀτομικιστικοῦ φιλελευθερισμοῦ, τοῦ Ἀγγλοαμερικανικοῦ κόσμου, ἔχουν συμβάλει σοδαρά στήν ἀνανέωση τῆς ἱστορικῆς ἔρευνας τῆς πολιτικῆς θεωρίας. Μέ βάση τά πορίσματα τῆς πλούσιας αὐτῆς ἐρευνητικῆς δραστηριότητος ἔχει διαφανεῖ ἡ ζωτικότητα καί ἡ σημασία τοῦ πολιτικοῦ οὐμανισμοῦ στήν ἱστορία τῆς δημόσιας ζωῆς τοῦ Ἀτλαντικοῦ κόσμου τό δέκατο ἑβδόμο καί τό δέκατο ὀγδοο αἰώνα.<sup>4</sup>

Παράλληλα ἡ ἐπισήμανση τῆς μετατόπισης ὑπογραμμίζει τήν ἐκλειψη τοῦ πολιτικοῦ οὐμανισμοῦ ἀπὸ τῇ δημόσια ζωῇ τῆς ἡπειρωτικῆς Εὐρώπης, ὅπου εἶχε τίς ἀρχικές καταβολές του. Οἱ θρησκευτικοὶ πόλεμοι καί ἡ καθιέρωση τῆς ἀπολυταρχίας πού εὐνόησαν εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τήν ὑποδάθμιση καί σταδιακή συσκότιση τῶν πολιτικῶν ἀπόψεων τῆς οὐμανιστικῆς κληρονομίας τῆς Ἀναγέννησης. Εἰδικότερα στή Γαλλία τό δέκατο ἕκτο αἰώνα τά στοιχεῖα τῆς ἰδεολογίας τοῦ πολιτικοῦ οὐμανισμοῦ ἐνυπῆρχαν τόσο στό χώρο τῆς πολιτικῆς σκέψης καί τοῦ δικαίου ὅσο καί στό χώρο τῶν γραμμάτων.<sup>5</sup> Τόν ἐπόμενο ὁμως αἰώνα πού οἱ ἰδέες αὐτές γνώρισαν τή μεγάλη τους ἀκμή στήν Ἀγγλία,<sup>6</sup> ἡ ἰδεολογία τοῦ ἀπολυταρ-

χισμού χρησιμοποιώντας και τη γλώσσα του κλασικισμού, όπως στην περίπτωση του Bossuet, σχεδόν εξάλειψε τον πολιτικό ούμανισμό ως μία από τις κοινωνικά ανεκτές μορφές πολιτικής συνείδησης. Αντίθετα προς τις αξίες του πολιτικού ούμανισμού, που τόνιζαν την πολιτική πράξη και την συμμετοχή στα κοινά, η πιο ενδιαφέρουσα εξέλιξη στο χώρο της ιδεολογίας, ενώ έκλειε ο δέκατος έκτος αιώνας, αντιπροσωπευόταν από το στωϊκό ατομικισμό του Montaigne με την τάση της αποχώρησης από την τριβή της δημόσιας ζωής και την αναζήτηση του εαυτού και του εσωτερικού περιεχομένου της ανθρώπινης ύπαρξης. Αυτή τελικά ήταν η ηθική κληρονομιά της Αναγέννησης στη γαλλική σκέψη και ο διάλογος με το Montaigne αποτελεί τον άξονα γύρω από τον οποίο αρθρώνεται ο γαλλικός στοχασμός ως το Rousseau.<sup>7</sup> Χαρακτηριστική ένδειξη του κλίματος της πολιτικής σκέψης στο μεταίχμιο του δέκατου έβδομου προς το δέκατο όγδοο αιώνα ήταν η σύνταξη των λημμάτων για τους ήρωες της αρχαίας Σπάρτης στο *Ιστορικό και κριτικό λεξικό* του Pierre Bayle. Ο κορυφαίος εκπρόσωπος του ελεύθερου κριτικού στοχασμού παρουσιάζει μάλλον υποτιμητικά τα Σπαρτιατικά ινδάλματα του πολιτικού ούμανισμού.<sup>8</sup> Παράλληλα στην Ιταλία, όπου η μελέτη του Βενετικού πολιτεύματος συντήρησε κατά το δέκατο έκτο και δέκατο έβδομο αιώνα ένα μέρος της προβληματικής του πολιτικού ούμανισμού, η γενικότερη υποχώρηση της παράδοσης μέσα στο κλίμα της Αντιμεταρρύθμισης φαίνεται ανάγλυφα στην ετερογένεια των θεωρητικών θέσεων του Campanella.<sup>9</sup>

Οι προηγούμενες διαπιστώσεις στοιχειοθετούν το υπόβαθρο της ανάγκης να διερευνηθεί η τύχη των ιδεών του πολιτικού ούμανισμού στις ιδεολογικές παραδόσεις της ηπειρωτικής Ευρώπης. Αυτό είναι ένα αίτημα της έρευνας που ως τώρα δεν έχει απασχολήσει τους μελετητές της πολιτικής σκέψης.<sup>10</sup> Η σημασία του έρευνητικού αιτήματος συναρτάται με το γεγονός της αναβίωσης των ιδεών του πολιτικού ούμανισμού στους κόλπους του Διαφωτισμού το δέκατο όγδοο αιώνα και τον αποφασιστικό τους ρόλο στη διατύπωση του ριζοσπαστισμού και της κοινωνικής κριτικής της εποχής, που κυφόρησε τις ιδεολογίες της σύγχρονης Ευρώπης. Η διερεύνηση συνελώς των περιπετειών του πολιτικού ούμανισμού δεν παρουσιάζει απλώς φιλολογικό ενδιαφέρον, αλλά συνιστά το θεμέλιο για την έννοιολογική διευκρίνιση των θεωρητικών προϋποθέσεων του νεώτερου ριζοσπαστισμού.

Το γενικότερο αυτό πρόβλημα συνδέεται άμεσα με τη συμβολή του Montesquieu στην αναβίωση της θεωρητικής προβληματικής του πολιτικού ούμανισμού ως αναπόσπαστου τμήματος της πολιτικής επιστήμης του Διαφωτισμού. Η συνεισφορά του Montesquieu στην κατεύθυνση αυτή υπήρξε αποφασιστική λόγω τόσο της ευρύτητας και των ρηξικέλευθων

προεκτάσεων τῶν ἐρωτημάτων πού ἔθεσε ὅσο καί τῆς ἀκτινοβολίας τῆς σκέψης του, πού οὐσιαστικά διέγραψε τίς παραμέτρους τοῦ πολιτικοῦ στοχασμοῦ ὡς τῇ Γαλλικῇ Ἐπανάστασι. Ἡ θεωρητική συμβολή τοῦ Montesquieu στήν ἀναδίωξη τοῦ πολιτικοῦ οὐμανισμοῦ συναπαρτίστηκε ἀπό δύο στοιχεῖα. Πρῶτο ἔθεσε τίς βάσεις γιά τή συστηματική κριτική τοῦ ἀπολυταρχισμοῦ καταγγέλλοντας μέ τό πρῶτο του ἔργο *Περσικές Ἐπιστολές* (1721) ὅτι συνιστοῦσε ὄχι μόνο τό πολιτικό σύστημα τοῦ αὐταρχισμοῦ καί τῆς αὐθαιρεσίας, ἀλλά καί ὅτι ἀποτελοῦσε τήν κυνική μορφοποίηση ἑνός κόσμου βαρβαρότητας, σκληρότητας καί διαφθορᾶς. Οἱ κοινωνικές καί ἠθικές πλευρές τοῦ ἀπολυταρχισμοῦ, σκιαγραφημένες μέ τόση λογοτεχνική ἐπιδεξιότητα καί δραματική ἐνάργεια ἀπό τό Montesquieu,<sup>11</sup> ἔθεσαν ἀδήριτο τό πρόβλημα τῆς νομιμότητας τοῦ καθεστώτος, πού εἶχε ἀποθεωθεῖ στό πρόσωπο τοῦ βασιλιᾶ - ἡλιου. Δεύτερο θέτοντας τό πρόβλημα τῶν δάσεων τῆς πολιτικῆς νομιμότητας ὁ Montesquieu ὁδηγήθηκε ἄμεσα μέ τό ἐπόμενο ἔργο του *Σκέψεις πάνω στό μεγαλεῖο καί τήν παρακμή τῶν Ρωμαίων* (1734) στήν ἱστορική προβληματική τοῦ πολιτικοῦ οὐμανισμοῦ. Ἔτσι ὁ Montesquieu συνδυάζοντας ἕνα ἀποθετικό στοιχεῖο, τήν ὁλοκληρωτική ἀμφισβήτηση τῆς νομιμότητας τοῦ ἀπολυταρχισμοῦ μέ ἕνα θετικό, τήν διερεύνηση τῆς ἱστορικῆς βιωσιμότητας μιᾶς μορφῆς πολιτικῆς νομιμότητας στό παράδειγμα τῆς Ρωμαϊκῆς δημοκρατίας, καθόρισε καί τή θεωρητική προϋπόθεση καί τό συγκεκριμένο πολιτικό πρόβλημα, πού ἀπασχόλησε τόν ἀναζωογονημένο πολιτικό οὐμανισμό τοῦ δέκατου ὄγδου αἰῶνα. Ἀπομένει νά ἐρευνηθεῖ στό χῶρο τῆς ἱστορίας τῶν ιδεῶν, ἂν ἡ συμβολή αὐτῇ δικαιολογεῖ τήν ἀπόδοση τῆς ἀναζωογόνησης τοῦ πολιτικοῦ οὐμανισμοῦ κατ' ἐξοχήν στό Montesquieu.

Ἡ ὀριοθέτησή μας θά προχωρήσει μέ τήν ἐπισήμανση δύο ἀκόμη ἀλλήλենδعتων αἰτημάτων ἐρευνας σχετικῶν μέ τήν προέλευση τῶν ιδεῶν, πού ἔστρεψαν τό Montesquieu στόν πολιτικό οὐμανισμό. Πρῶτο ἐπιβάλλεται νά μελετηθεῖ ὁ ἰδεολογικός ὀρίζοντας τῶν ἄμεσων Γάλλων προδρόμων τοῦ Montesquieu ὥστε νά ἀποκατασταθοῦν οἱ διεργασίες μέ τίς ὁποῖες τό ὑπόστρωμα τοῦ γαλλικοῦ κλασικισμοῦ τοῦ δέκατου ἑβδόμου αἰῶνα πολιτικοποιήθηκε σέ τρόπο πού νά γίνει δυνατή ἡ ἐμφάνιση τοῦ ἀνανεωμένου πολιτικοῦ οὐμανισμοῦ ὡς τῆς πρωταρχικῆς μορφῆς πολιτικῆς νομιμότητας, στή μελέτῃ τῆς ὁποίας θά στρεφόταν ἕνας σοβαρός μελετητής τοῦ προβλήματος. Ἡ σχετική συμβολή τοῦ D' Argenson ἀξίζει ἰδιαίτερα νά προσεχθεῖ. Δεύτερο, παρά τίς δυσκολίες πού ἔχει ἤδη ἐπισημάνει ἡ ἐρευνα,<sup>12</sup> ἀπαιτεῖται ἡ ἀνίχνευση τῶν πιθανῶν ἐπιδράσεων, πού δέχθηκε ὁ Montesquieu ἀπό τοὺς ἐπιγόνους τῶν Ἀγγλων ριζοσπαστῶν ὁπαδῶν τοῦ πολιτικοῦ οὐμανισμοῦ τοῦ δέκατου ἑβδόμου αἰῶνα κατά τήν περίοδο τῆς διαμονῆς του στήν Ἀγγλία. Ἐκεῖνο πού εἶναι μέ ἀρκετή σαφήνεια γνωστό

είναι ότι κατά την περίοδο αυτή ο Montesquieu γνώρισε ουσιαστικά τη σκέψη του Machiavelli και αποδεσμεύτηκε από τις κληροδοτημένες ήθικο-λογικές αναστολές απέναντι στο μεγάλο Φλωρεντινό, ως θιασώτη των πολιτειακών αξιών.<sup>13</sup> Η στροφή προς το Machiavelli αποτελεί τον καθοριστικό δείκτη της σύνδεσης του Montesquieu με την παράδοση του πολιτικού ούμανισμού.

Στο επίπεδο της πολιτικής ιδεολογίας ο προσανατολισμός αυτός ήταν αναγκαίος δεδομένης της αδυναμίας της αντίστοιχης γαλλικής παράδοσης. Οί επιλογές όμως του Montesquieu όπωσδήποτε διευκολύνθηκαν από τη γαλλική πνευματική κληρονομιά, που συνδύαζε την προσήλωσή της στην αξία του ατόμου με τη συναίσθηση, ότι την πλήρη του τελείωση τό άτομο την επιτυγχάνει με την ταύτισή του με κάτι πέρα από τά στενά όρια του έαυτου. Ο Montaigne, ο Descartes και ο Pascal, όλοι πρόδρομοι του Montesquieu, εμπνέονται από τό όραμα αυτό.

Φυσικά ο Montesquieu δέ σταμάτησε όριστικά στον ούμανισμό. Προχώρησε πέρα από τό σχήμα αυτό προς μία ιστορικά βασισμένη πολιτική κοινωνιολογία, απ' όπου άντλησε τά επιχειρήματα για νά συνεχίσει την κριτική του απολυταρχισμού αλλά και για νά επισημάνει την αναχρονιστική φύση του ίδιου του πολιτικού ούμανισμού ως πολιτικής λύσης για τίς νεώτερες κοινωνίες. Στο μεγάλο του έργο *Τό Πνεύμα τών Νόμων* (1748) ο Montesquieu έξακολούθησε τη διερεύνηση της νομιμότητας ως του κεντρικού προβλήματος της πολιτικής ζωής,<sup>14</sup> όχι όμως πιά άλληγορικά ή έμμεσα αλλά πάνω στή βάση τών πραγματικών δυνατοτήτων της κοινωνικής όλότητας. Σ' αυτό τό μεθοδολογικό πλαίσιο έξετάστηκε και ή πολιτειακή προβληματική του πολιτικού ούμανισμού ως ή κατ' έξοχήν μορφή της νομιμότητας που ο Montesquieu αντιπαρέθεσε στο δεσποτισμό. Παρά την κριτική θεώρηση και του προβλήματος αυτού και τίς άμφιβολίες του Montesquieu για την εφαρμοσιμότητα στίς νεώτερες κοινωνικές συνθήκες πολιτειακών σχημάτων εμπνευσμένων από τον πολιτικό ούμανισμό, τό σχήμα αυτό καθιερώθηκε από τό σύστημά του ως μία, και μάλιστα ή ιδεώδης, από τίς δυνητικές έκδοχές πολιτικής ύπαρξης. Από την άποψη ακριβώς αυτή και έξαιτίας της καθοριστικής άκτινοβολίας του έργου του είναι που μπορεί νά θεωρηθεί ο Montesquieu, ότι αναζωογονεί την παλαιότερη παράδοση του πολιτικού ούμανισμού και την ανασυνδέει με την πολιτική θεωρία του Διαφωτισμού.<sup>15</sup>

Συνεχιστές του Montesquieu στο δρόμο του πολιτικού ούμανισμού υπήρξαν οί ριζοσπάστες του δέκατου όγδοου αιώνα. Στή σκέψη τους ή ταύτιση της πολιτικής νομιμότητας με τό πολιτειακό ιδεώδες λειτούργησε σάν καταλυτική ιδεολογία κοινωνικής κριτικής. Σπέραματα της ιδεολογίας αυτής βρίσκονται στο έργο του Βολταίρου αν και τελικά οί πολιτικές

του ἐπιλογές τόν ὁδήγησαν σέ ἄλλες κατευθύνσεις.<sup>16</sup> Κατ' ἐξοχήν ἐκφραστές τοῦ πολιτειακοῦ ιδεώδους καί τῆς ριζοσπαστικῆς κοινωνικῆς κριτικῆς, ὅπως σφυρηλατήθηκαν στόν ἀνανεωμένο πολιτικό οὐμανισμό τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὑπῆρξαν οἱ θιασῶτες τῶν σπαρτιατικῶν συμβόλων καί ἀξιῶν, ὁ Mably καί ὁ Rousseau. Ὁ Morelly καί ὁ πιστός ὁπαδός τοῦ Montesquieu, ὁ ἱπλότης Jaucourt, συγκαταλέγονται ἐπίσης στούς διεργημευτές τῶν ιδεωδῶν αὐτῶν.<sup>17</sup>

Κληρονόμοι τῆς ριζοσπαστικῆς πτέρυγας τῆς διανόησης τοῦ Διαφωτισμοῦ ὑπῆρξαν οἱ Ἰακωβίνοι<sup>18</sup> πού ἀποπειράθηκαν, μέ ὄργανό τους τήν ἐπαναστατική τρομοκρατία,<sup>19</sup> νά οἰκοδομήσουν τή δημοκρατία τῆς ἀρετῆς καί τῆς ἰσότητος, πού εἶχεν ὁραματιστεῖ ὁ Rousseau. Ἀνάμεσά τους δέν ἔλειψαν καί ἐκεῖνοι πού θεωροῦσαν ὡς τόν πραγματικό πνευματικό τους γενάρχη τό Montesquieu.<sup>20</sup> Παράλληλα οἱ πρῶτες σοσιαλιστικές οὐτοπίες, στίς ὁποῖες ὁδήγησε τούς Mably καί Morelly ἡ ἀναζήτηση τῆς νόμιμης βάσης τῆς κοινωνικῆς καί πολιτικῆς συνύπαρξης, πρόσφεραν τήν ἐμπνευση στά κομμουνιστικά ὁράματα τῆς συνωμοσίας τῶν Ἰσων τοῦ Γράκχου Babeuf.<sup>21</sup> Οἱ ἐξελίξεις αὐτές ἀποτελοῦσαν εὐγλωττα σημάδια, ὅτι ὁ ριζοσπαστικός πολιτικός οὐμανισμός ἔφτανε πιά στά ἔσχατα ὅριά του. Σφυρηλατημένος μέσα στίς ἐντάσεις τῆς ἐπαναστατικῆς πράξης ξεπερνοῦσε τόν ἑαυτό του καί ἐνσωματωνόταν στίς θεωρητικές καταβολές τῆς σοσιαλιστικῆς παράδοσης.<sup>22</sup>

Τό πείραμα τῶν Ἰακωβίνων μέ τήν «πολιτεία τῆς ἀρετῆς» καί ἡ προσπάθειά τους ν' ἀναστήσουν, παρά τίς προειδοποιήσεις τοῦ Montesquieu, ἀρχαῖα πρότυπα στή νεώτερη κοινωνία, ἐπισκιάστηκε ἀπό τίς ὑπερβολές τῆς Τρομοκρατίας.<sup>23</sup> Συνέπεια τοῦ ἱστορικοῦ τους ἀγνωστικισμοῦ ὑπῆρξε ἡ πολιτική δυσφήμιση καί θεωρητική ὑπὸνόμευση τοῦ πολιτικοῦ οὐμανισμοῦ ὡς θεωρίας τῆς πολιτικῆς πράξης καί ὄχι μόνο τῆς ὀψιμης ριζοσπαστικῆς του ἐκδοχῆς. Αὐτό φάνηκε ἀνάγλυφα στή συστηματική κριτική, στήν ὁποία ὑπέβαλαν τίς ἀξίες καί προσδοκίες ὁλόκληρης τῆς παράδοσης οἱ φιλελεύθεροι τοῦ δέκατου ἑνατοῦ αἰῶνα. Ἦδη ὁ γενάρχης τους ὁ Condorcet εἶχε διατυπώσει τίς ἐπιφυλάξεις του στά χρόνια τῆς ἐπαναστατικῆς δεκαετίας. Στά ἴχνη του διαδοχικές γενιές Γάλλων φιλελεύθερων ὅλων τῶν ἀποχρώσεων καταλόγισαν στόν Ἰακωβινισμό τήν πρωταρχική εὐθύνη γιά τίς μεταγενέστερες πολιτικές περιπέτειες τῆς Γαλλίας καί τίς δυσκολίες τοῦ μετασχηματισμοῦ της σέ φιλελεύθερη δημοκρατία. Στό πλαίσιο τῆς κριτικῆς αὐτῆς τά ὁράματα τοῦ πολιτικοῦ οὐμανισμοῦ καταδικάστηκαν ὡς παραλλαγές τῆς τυραννίας καί ἀπειλές κατά τῆς ἐλευθερίας.

Ἀπό τό Volney καί τούς Ἰδεολόγους ὡς τόν Hippolyte Taine οἱ Γάλλοι φιλελεύθεροι τοῦ δέκατου ἑνατοῦ αἰῶνα ἐπεξεργάστηκαν αὐτό τό θέμα προσπαθώντας νά ἀναιρέσουν τό τραῦμα τῆς Τρομοκρατίας καί τῶν συν-

επειών της, πού τίς ἐντόπιζαν στό Βοναπαρτισμό. Μέ τούς στοχαστές αὐτούς συμπαράτάχθηκε καί ὁ Ἑλληνας Ἰδεολόγος Ἀδαμάντιος Κοραΐς, ἀρθρώνοντας τήν κριτική του κατά τῶν ὑπερβολῶν τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης.<sup>24</sup> Στό θεωρητικό ἐπίπεδο ἡ κριτική τοῦ πολιτικοῦ οὐμανισμοῦ ἐκφράστηκε μέ τόν πιό εὐστοχο τρόπο ἀπό τόν Benjamin Constant στή σύγκριση τῆς ἐλευθερίας στίς ἀρχαίες καί νέες κοινωνίες.<sup>25</sup> Εὐγλωττη ἔνδειξη τῆς ιδεολογικῆς πολλαπλότητος τοῦ ἔργου τοῦ Montesquieu εἶναι τό γεγονός, ὅτι οἱ φιλελεύθεροι ἐπικριτές τοῦ ριζοσπαστισμοῦ προσπάθισαν μέ τίς δικές τους ἐρμηνεῖες νά τό ἀποκαταστήσουν ὡς τό θεμελιακό θεωρητικό πλαίσιο τοῦ νεώτερου φιλελευθερισμοῦ καί νά τό ἐπανεπιδιώξουν στή δική τους ιδεολογική παρακαταθήκη, ἐναντία στό σφετερισμό του ἀπό τούς ριζοσπάστες. Ἡ διεκδίκηση αὐτή τοῦ Montesquieu ἀπό τούς φιλελεύθερους ἐκφράστηκε τόσο ἀπό τόν Destutt de Tracy – πού διατηροῦσε ὅμως ἀρκετές ὑπόνοιες ἐναντίον του – ὅσο καί ἀπό τό Alexis de Tocqueville.

Συμβατικά στήν ἱστορία τῆς πολιτικῆς σκέψης οἱ θεωρητικές συνέπειες τῆς ἀλόπειρας πρακτικῆς ἐφαρμογῆς τῶν ἀρχῶν τοῦ Ἰακωβινισμοῦ θεωρεῖται, ὅτι συνιστοῦν καί τή ληξιαρχική πράξη τοῦ θανάτου τῆς μεγάλης εὐρωπαϊκῆς παράδοσης τοῦ πολιτικοῦ οὐμανισμοῦ. Τό συμπέρασμα αὐτό ὅμως βασίζεται στήν ἐξέταση τῆς μαρτυρίας μόνο τῶν ιδεολογικῶν παραδόσεων τῶν μεγάλων χωρῶν τῆς δυτικῆς Εὐρώπης, κυρίως τῆς Ἀγγλίας καί τῆς Γαλλίας. Μιά συνθετότερη προσέγγιση μπορεῖ νά ἀποκαλύψει τήν πολλαπλότητα τῶν ιδεολογικῶν φαινομένων στόν εὐρύτερο εὐρωπαϊκό ὀρίζοντα τῶν ἀρχῶν τοῦ δέκατου ἑνταίου αἰῶνα καί νά ὀδηγήσει στήν ἀναθεώρηση τῶν συμβατικῶν θέσεων τῆς ἱστορίας τῆς πολιτικῆς σκέψης.

Ὁ νεοκλασικισμός τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὡς ἓνα κοινό πνευματικό ὑπόστρομα στήν εὐρωπαϊκή παιδεία στό μεταίχμιο τοῦ δέκατου ὀγδοοῦ μέ τό δέκατο ἑνταίο αἰῶνα, συντέινει ὥστε ὁ πολιτικός οὐμανισμός νά ἐπιβιώσει σέ ἄλλες ἐθνικές παραδόσεις μετά τήν ὑπέρβασή του στή Γαλλία. Οἱ ἰδέες πού εἶχαν ἐπεξεργαστεῖ οἱ Γάλλοι ριζοσπάστες κληρονόμοι τοῦ Montesquieu πρὶν ἀπό τήν Ἐπανάσταση, στή δεκαετία τοῦ 1790 γενικεύτηκαν ὡς ἡ ιδεολογία ἐπαναστατῶν καί ριζοσπαστῶν σέ πανευρωπαϊκή κλίμακα. Συνδυάζοντας τή λατρεία τῆς ἀρχαίας πολιτικῆς ἀρετῆς καί τῶν δημοκρατικῶν πολιτειακῶν προτύπων μέ τή ριζική κοινωνική κριτική ὁ πολιτικός οὐμανισμός στίς τελευταῖες ἀναλαμπές του ξανάγινε ἡ κοινὴ συμβολικὴ γλώσσα τῶν σηματοφόρων τῆς ἐπανάστασης καί τῆς ἀλλαγῆς, τῶν εὐαγγελιστῶν τῆς νομιμότητος καί τῆς ἰσότητος, ὡς τίς πιό ἀπόμερες καί περιθωριακές ἐσχатиές τῆς Εὐρώπης. Ἡ διάδοση τοῦ ἔργου τοῦ Abbé Barthélemy *Ταξίδι τοῦ νέου Ἀνάχαρση στήν Ἑλλάδα*, πού ἐκλαΐκευε τίς

ἀξίες τοῦ πολιτικοῦ οὐμανισμοῦ, ἀποτελεῖ τό δείκτη τῆς ἐξάπλωσης τῶν ριζοσπαστικῶν ιδεῶν.<sup>27</sup> Ἐνῶ στή Γαλλία οἱ ὑπερβολές τῆς Ἐπανάστασης καί ἡ ιδεολογική ἀντεπίθεση τόσο τῶν συντηρητικῶν ὅσο καί τῶν φιλελεύθερων ὑπονόμευσαν τίς ιδέες τοῦ πολιτικοῦ οὐμανισμοῦ, στήν κεντρική καί νότια Εὐρώπη ὅπου μετακενώθηκαν μέ τήν ἀκτινοβολία τοῦ Διαφωτισμοῦ, οἱ ιδέες αὐτές ἐπέζησαν, ἐπειδὴ λειτούργησαν ὡς ιδεολογία ἐθνικῆς ὁλοκλήρωσης. Στούς χώρους αὐτούς ὁ ριζοσπαστικός πολιτικός οὐμανισμός τοῦ Διαφωτισμοῦ ξαναβρῆκε τή γνήσια ιδεολογική του λειτουργία, γιατί ἡ ἐθνική ὁλοκλήρωση πού συμβόλιζε ἦταν ἀναπόσπαστα συνυφασμένη μέ τό αἶτημα τῆς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς.

Δύο παραδείγματα ἀρκοῦν γιά νά ὑποδείξουν τό χαρακτῆρα τῆς ιδεολογικῆς λειτουργικότητος πού ἐξηγεῖ τήν ἐπιδίωξη καί τό πολιτικό ἀντίκρισμα τῶν ριζοσπαστικῶν ιδεῶν τοῦ πολιτικοῦ οὐμανισμοῦ τοῦ Διαφωτισμοῦ στήν εὐρωπαϊκή περιφέρεια. Τό πρῶτο παράδειγμα δέν εἶναι ἄγνωστο στούς μελετητές τῆς πολιτικῆς θεωρίας ἀλλά ἡ συγκριτική του σημασία δέν ἔχει ἀξιολογηθεῖ στίς ὀρθές διαστάσεις της. Πρόκειται γιά τόν κύκλο τοῦ Alfieri στήν Ἰταλία. Ἐπηρεασμένοι ἀπό γαλλικές ριζοσπαστικές ιδέες οἱ Ἰταλοί αὐτοί πατριῶτες στράφηκαν στή δική τους ἐθνική κληρονομιά καί μέσα ἀπό τήν ἀνασύνδεσή τους μέ τή σκέψη τοῦ Machiavelli μπόρεσαν νά ἐπεξεργαστοῦν τά πολιτικά ιδεώδη τοῦ ἰταλικοῦ ἐθνικοῦ κινήματος. Ὁ Alfieri καί ὁ κύκλος του, πνευματικά παιδιά τοῦ πολιτικοῦ οὐμανισμοῦ καί τοῦ Montesquieu, ἀποτελοῦν τό συνεκτικό κρίκο ἀνάμεσα στό Machiavelli καί τό Mazzini.<sup>28</sup>

Τό δεύτερο παράδειγμα πού θά κλείσει καί τήν ὀριοθέτηση τῆς εἰσήγησής εἶναι τελείως ἄγνωστο στούς μελετητές τῆς πολιτικῆς σκέψης, γιατί προέρχεται ἀπό τήν ἀπομονωμένη καί ἀγνοημένη ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς πολιτικῆς ζωῆς. Πρόκειται γιά τή ριζοσπαστική τάση τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, πού θεμελιώθηκε ἀπό τό θεωρητικό ἔργο καί τήν πολιτική πρακτική τοῦ Ρήγα Βελεστινλή. Τό ιδεολογικό κλίμα στό ὁποῖο ζυμώθηκαν ὁ Ρήγας καί οἱ σύντροφοί του στό μαρτύριο, ἀλλά καί οἱ ἄμεσοι συνεχιστές του ὅπως ὁ Χριστόφορος Περραιβός καί ὁ ἀνώνυμος συγγραφέας τῆς *Ἑλληνικῆς Νομαρχίας* ἦταν ἀκριβῶς τό κλίμα τοῦ ἐπαναστατικοῦ Ἰακωβινισμοῦ, πού ἀπλώθηκε στήν κεντρική<sup>29</sup> καί νοτιοανατολική Εὐρώπη μετά τό 1789. Στόν προδρομικό κύκλο τοῦ Ρήγα<sup>30</sup> μπορεῖ νά προστεθεῖ ὁ κύκλος τῶν ριζοσπαστῶν ὁπαδῶν τοῦ Κοραῆ στό Παρίσι, πού ἐξέδωσαν στίς παραμονές τῆς Ἑλληνικῆς ἐθνεγερσίας τά τρία τεύχη τοῦ περιοδικοῦ *Μέλισσα*, καί ἄλλοι ἑλληνικοί κύκλοι τόσο στή διασπορά (Βιέννη, Μασσαλία, Λιόβorno, Βουκουρέστι, Ἰάσι) ἀλλά καί στά μεγάλα ἀστικά κέντρα τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ, στήν Πόλη, στή Σμύρνη, στή Θεσσαλονίκη, στά Ἰωάννινα καί στίς Κυδωνίες. Στόν ἀριθμό τῶν πατριω-

τῶν αὐτῶν μποροῦν νά συμπεριληφθοῦν μέ βάση τή μαρτυρία τῶν ἔργων τους ὁ Γεώργιος Ἑμμανουήλ, ὁ Γρηγόριος Παλιουρίτης, ὁ Γρηγόριος Ζαλύκης, ὁ Σπυρίδων Βαλέτας καί ἡ σύζυγός του Αἰκατερίνη Σούτση, ὁ Ἰωάννης Κασκαμπᾶς. Ἡ ἐπιχειρηματολογία μας σχετικά μέ τόν ἰδεολογικό χαρακτήρα τοῦ φαινομένου θά ὁλοκληρωθεῖ μέ τήν ὑπόμνηση, ὅτι ἀπό τοὺς κόλπους αὐτῶν τῶν κύκλων ἐμφανίζονται οἱ πρῶτες ἑλληνικές μεταφράσεις τοῦ Montesquieu, τοῦ Mably καί τοῦ Rousseau. Στήν περίπτωσι μάλιστα τοῦ συγγραφέα τῆς *Ἑλληνικῆς Νομαρχίας* ἡ ὁλοφάνερη ἐπαφή μέ τίς ἰδέες τοῦ κύκλου τοῦ Alfieri ὁδήγησε σέ ἄμεση ἀνασύνδεση μέ τό Machiavelli. Αὐτό κάνει τό μοναδικό αὐτό κείμενο τό σημαντικότερο μνημεῖο τοῦ ριζοσπαστικοῦ πολιτικοῦ οὐμανισμοῦ τοῦ Διαφωτισμοῦ στήν ἑλληνική σκέψη. Στούς ἐπώνυμους ἰδεολόγους μποροῦν νά προστεθοῦν πολλοί ἀνώνυμοι πατριῶτες ὅπως ὁ συγγραφέας ἀπό τό Σμυρναϊκό κύκλο τοῦ Κούμα καί τῶν Οἰκονόμων, πού μᾶς ἄφησε ὡς μαρτυρία τῆς σκέψης του τό ἀνέκδοτο χειρόγραφο «Λίβελλος τῶν ἀρχιερέων»<sup>31</sup> καί οἱ θιασῶτες τοῦ ριζοσπαστισμοῦ καί τῶν πολιτειακῶν ἰδεωδῶν, πού συνάντησαν οἱ Ἀγγλοι ταξιδιωτές William Martin Leake καί Henry Holland κατά τίς περιηγήσεις τους στήν Ἑλλάδα στά ἀμέσως προεπαναστατικά χρόνια.<sup>32</sup>

Ἡ κοινότητα τῶν ἠθικῶν ἀξιῶν καί τῶν πολιτικῶν προσδοκιῶν πού συνδέει τοὺς «Minores» αὐτοὺς τοῦ Διαφωτισμοῦ καί τοὺς ὁπαδούς τους, ὅπως τεκμηριώνεται ἀπὸ τή μαρτυρία τῶν κειμένων τους, καθιστᾷ ἱστορικά βάσιμη τήν ἔνταξή τους σέ μιὰ νεοελληνική τάση ριζοσπαστικοῦ πολιτικοῦ οὐμανισμοῦ. Ἡ ἐξέλιξη τῶν ἰδεῶν τῆς κίνησης αὐτῆς διαγράφεται χαρακτηριστικά μέ βάση τίς μεταφραστικές ἐπιλογές, πού ἐνέταξαν στήν ἑλληνική σκέψη τίς θεωρητικές πηγές τοῦ ριζοσπαστικοῦ οὐμανισμοῦ. Ἀπὸ τή χαραυγὴ τῆς δεκαετίας τοῦ 1790 ὥς τίς παραμονές τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης ἡ σύνδεση τῆς νεοελληνικῆς σκέψης μέ τόν πολιτικό οὐμανισμό τοῦ Διαφωτισμοῦ σφραγίζεται μέ μεταφράσεις ἔργων τοῦ Montesquieu, τοῦ Mably καί τοῦ Rousseau. Ὁ Ρήγας ἀναγγέλλει τό 1790 τήν πρόθεσή του νά δημοσιεύσει σέ ἑλληνικὴ μετάφραση *Τό Πνεῦμα τῶν Νόμων*,<sup>33</sup> ἐνῶ στά 1795 - 1796 παρουσιάστηκαν, ἡ μιὰ πλήρης, ἡ ἄλλη μισή, δύο ἑλληνικές ἐκδόσεις τοῦ ἔργου τοῦ Montesquieu γιὰ τοὺς Ρωμαίους.<sup>34</sup> Κίνητρο τῆς μετάφρασης τοῦ ἔργου αὐτοῦ ἦταν ἡ γνωριμία μέ τὰ αἷτια τῶν ἱστορικῶν περιπετειῶν τῆς Ἑλλάδας.<sup>35</sup> Τὰ πολιτειακά ἰδεώδη μέ τόν τρόπο αὐτό ἔγιναν ἄμεσα προσιτὰ στήν ἑλληνικὴ σκέψη. Οἱ μεταφράσεις τοῦ Mably καί τοῦ Rousseau πού ἀκολούθησαν, τεκμηριώνουν τήν πύκνωση τῶν ἰδεολογικῶν φαινομένων, πού συνιστοῦν τό νεοελληνικό ριζοσπαστικό οὐμανισμό. Ἀντιπροσωπεύουν τή σταδιακὴ ἐπαναστατικοποίηση τῆς ἑλληνικῆς σκέψης καί τήν ἔκφρασή της στὴ συμβολικὴ γλῶσσα τῶν πολιτειακῶν ἰδεωδῶν τοῦ οὐμανισμοῦ.<sup>36</sup> Μέσα ἀπὸ τό πρίσμα τῆς

ιδεολογίας αυτής ανακαλύφθηκαν από τους νεώτερους Έλληνες και οι πολιτικές αξίες της ελληνικής αρχαιότητας. Η ανασύνδεση αυτή (όπως ή αντίστοιχη των Ιταλών πατριωτών της ίδιας εποχής) συνέβαλε αποφασιστικά στη σφυρηλάτηση των αξιών του φιλελεύθερου δημοκρατικού εθνικισμού και γαλούχησε τό όραμα της ελληνικής ελευθερίας. Ο ριζοσπαστικός πολιτικός ούμανισμός του Διαφωτισμού αποτέλεσε μία από τις θεωρητικές πηγές του νεοελληνικού εθνικισμού και χρωμάτισε αποφασιστικά κατά την ήρωική του φάση στίς τρείς πρώτες δεκαετίες του δέκατου ένατου αιώνα τη συμβολική του γλώσσα και τά πολιτικά του αιτήματα. Η προέλευση αυτή ήταν πού καθόρισε και τή σύνδεση της διεκδίκησης της πολιτικής ανεξαρτησίας μέ τό αίτημα της κοινωνικής αλλαγής και συν-έτεινε ώστε τά αιτήματα αυτά νά τεθούν στό επίκεντρο των πολιτικών και κοινωνικών αγώνων στον προεπαναστατικό και στον επαναστατημένο ελληνισμό. Η σταδιακή αποσύνδεση των δύο αιτημάτων στην πολιτική ζωή του ελληνικού κράτους αποτελεί τό δείκτη της ιδεολογικής απόστασης ανάμεσα στίς πολιτικές προσδοκίες του Διαφωτισμού και στίς πραγματικότητες της μετεπαναστατικής ελληνικής κοινωνίας. Η σημασία όμως των ιδεολογικών φαινομένων πού άνιχνεύτηκαν σ' αυτές τίς σελίδες δέν πρέπει νά αξιολογηθεί από τή σκοπιά της τελικής τους άνάσχεσης. Αντίθετα ή ιστορική αποτίμηση των επιδιώσεων του ριζοσπαστικού ούμανισμού στά εθνικά κινήματα της ευρωπαϊκής περιφέρειας πρέπει νά βασιστεί στην οργανική ανταπόκριση της ιδεολογίας αυτής προς τίς κοινωνικο - πολιτικές ανάγκες των χώρων, όπου μετακενώθηκε. Οι ανάγκες αυτές της έπέτρεψαν νά λειτουργήσει σαν καταλύτης πολιτικών εξελίξεων και νά προσφέρει τή συμβολική γλώσσα σέ κινήσεις εθνικής ολοκλήρωσης, μέ συνέπεια νά εξασφαλιστεί ή λειτουργική της επιδίωξη για δεκαετίες μετά την άνάσχεση και υποχώρησή της στους χώρους της αρχικής της προέλευσης και άκμης. Από τήν άποψη αυτή ή ιστορική μαρτυρία των νεοελληνικών ιδεολογικών ρευμάτων του πρώτου μισού του δέκατου ένατου αιώνα είναι σημαντική και ενδιαφέρουσα και γιατί τεκμηριώνει τήν παράταση της ιδεολογικής ζωής του ριζοσπαστικού ούμανισμού αλλά και έπειδή εικονογραφεί συγκεκριμένα τίς προσαρμογές της μετακένωσής του.

Οί διαπιστώσεις πού στοιχειοθετούν τήν εισήγηση αυτή δέν άποτελούν παρά μίαν έρμηνευτικήν άνάγνωση όρισμένων ιδεολογικών φαινομένων. Οί έρμηνευτικές αυτές θέσεις συνιστούν ένα άπλό προσκλητήριο για παραπέρα έρευνα των ιστορικών συγκυριών και των ιδεολογικών ρευμάτων αλλά συγχρόνως άπαιτούν και τήν ιστοριοδιφική άποκατάσταση πολλών λεπτομερειών γύρω από πρόσωπα, κείμενα και πράξεις, για νά θεμελιωθούν τά πορίσματα πού θά καθιερώσουν τίς αναθεωρήσεις της συμβατικής γνώσης πού προτείνονται εδώ. Ακριβώς έπειδή ή εισήγηση άποπει-

ράθηκε νά διαγράψει ἕνα χῶρο ἔρευνας καί νά προτείνει ἐρμηνευτικές θέσεις καί ὑποθέσεις γιά παρατέρα διερεύνηση, δέν μπορεῖ νά καταλήξει μέ τή διατύπωση πορισμάτων ἀλλά μέ ὀρισμένες μεθοδολογικές ἐπισημάνσεις. Πρῶτο ὀφείλει νά ὑπογραμμίσει τίς δυνατότητες πού ἐνυπάρχουν στή μεθοδολογική διεύρυνση τῆς πραγμάτευσης τῆς πολιτικῆς σκέψης ὡς ἰδεολογίας καί ὡς παράδοσης στοχασμοῦ καί συμβολικοῦ λεξιλογίου ἀντί τῆς συμβατικῆς μελέτης τῶν μεγάλων ἐπώνυμων στοχαστῶν. Ἀγνοώντας τόν ἰδεολογικό περίγυρο καί τοὺς μέσους ὅρους πού συνιστοῦν τό πνευματικό ὑπόστρωμα καί τήν περιορρέουσα ἀτμόσφαιρα τῆς πολιτικῆς θεωρίας ἡ ἐστίαση τῆς ἔρευνας στήν ἀνατομία τοῦ ἔργου τῶν κορυφαίων στοχαστῶν παρέμεινε δέσμια τῆς παλαιᾶς μεθόδου τῆς ἥρωικῆς βιογραφίας κατὰ τό πρότυπο τοῦ Πλουτάρχου καί ἀγνόησε συστηματικά τό θέμα τῆς ἰδεολογικῆς λειτουργίας τῶν κειμένων μέσα στά κοινωνικοπολιτισμικά τους πλαίσια. Ἡ προσέγγιση πού προτείνεται ἐδῶ ἀπορρέει ἀπό τίς θεωρητικές προσπάθειες ἀποδέσμευσης ἀπό τήν παραδοσιακή μέθοδο.<sup>37</sup>

Ἡ δεύτερη μεθοδολογική ἐπισημάνση σχετίζεται μέ τίς ἀποσαφηνίσεις καί τόν ἐρμηνευτικό ἐμπλουτισμό, πού μπορεῖ νά ἀποδώσει ἡ συγκριτική προσέγγιση. Ἡ ἔνταξη τῶν φαινομένων τῆς νεοελληνικῆς πνευματικῆς ἱστορίας στό εὐρύτερο πλαίσιο τῶν ρευμάτων τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτικοῦ στοχασμοῦ ἐπιτρέπει ἀνασημασιολογήσεις, διευκρινήσεις προβλημάτων καί τήν ἀποτίμηση φαινομένων, πού ὡς τώρα ἡ νεοελληνική ἔρευνα ἀγνοώντας τίς παραμέτρους τῆς συγκριτικῆς ἀνάλυσης ἄφησε στό περιθώριο. Αὐτό ἐλπίζω νά διαφαίνεται ἀπό τήν ἀποκατάσταση τοῦ φαινομένου τοῦ νεοελληνικοῦ ριζοσπαστισμοῦ πού ἐπιχειρήθηκε σ' αὐτή τήν ἀνακοίνωση. Παράλληλα ἡ ἔνταξη τῶν φαινομένων μιᾶς μεμονωμένης ἐθνικῆς παράδοσης σ' ἕνα εὐρύτερο συγκριτικό πλαίσιο καθιστᾷ δυνατή μία συνθετότερη ἀντίληψη τῶν προβλημάτων, τῶν ὁποίων ἡ ἐξέταση, ὅπως σημειώθηκε, περιορίζεται συνήθως στά δεδομένα μόνο ὀρισμένων κεντρικῶν περιπτώσεων. Ἡ συγκριτική μέθοδος παρέχει τό μέσο γιά νά ξεπεραστεῖ αὐτή ἡ ἀμφίδρομη ἄγνοια.

Ἡ τρίτη καταληκτῆρια μεθοδολογική παρατήρηση ἀναφέρεται στή γενικότερη μελέτη τῆς πολιτικῆς ἰδεολογίας τοῦ Διαφωτισμοῦ. Ἡ διεύρυνση τῆς προοπτικῆς πάνω στό φαινόμενο ὀδηγεῖ στήν ἀναγνώριση τῆς σημασίας τοῦ ριζοσπαστισμοῦ ὡς ἑνός ἀπό τοὺς δρόμους μέ τοὺς ὁποίους ὁ Διαφωτισμός, ὡς θεωρία τῆς ἀνθρώπινης χειραφέτησης, δοκίμασε νά προσπελάσει πρὸς τήν πολιτική νομιμότητα. Ἡ ὑπογράμμιση τῆς διάστασης αὐτῆς τῆς πολιτικῆς σκέψης τοῦ Διαφωτισμοῦ δέν ἐπιτρέπει μόνο τή διαπίστωση τῶν ἐπιδιώξεων καί τῆς ἀναξωγογόνησης τῆς παλιότερης παράδοσης τοῦ πολιτικοῦ οὐμανισμοῦ, ἀλλά φωτίζει συγχρόνως τίς θεωρητικές καταβολές τόσο τοῦ σοσιαλισμοῦ ὅσο καί τῶν ἐθνικιστικῶν κινή-

μάτων. Οί διαπιστώσεις αυτές έμπειρικά ανάγονται στήν άνίχνευση τής άκτινοβολίας του έργου του Montesquieu καί στήν πολλαπλότητα των ιδεολογικών λειτουργιών, πού ό συνθετικός του πλοῦτος καί ή βαθύτητα του προβληματισμού του του επέτρεψαν νά επιτελέσει.

## Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

1. 'Ο όρος (civic humanism) καθιερώθηκε από τόν Hans Baron ιδίως μέ τό έργο του *The Crisis of the Early Italian Renaissance*, 2η έκδ., Princeton, 1966 καί ως περιγραφή τής 'Αναγεννησιακής πολιτικής ιδεολογίας μπορεί νά αντιδιασταλεί προς τόν χαρακτηρισμό «χριστιανικός ούμανισμός» (Christian humanism) μέ τόν οποίο ό Myron Gilmore στο έργο *The World of Humanism*, Νέα 'Υόρκη, 1952 περιέγραψε τό πολιτισμικό κλίμα τής εποχής γενικότερα. 'Ο όρος του Baron, πού υιοθέτησαν πολλοί άλλοι έρευνητές, χρησιμοποιήθηκε πιο πρόσφατα από τόν J. G. A. Pocock, *The Machiavellian Moment* Princeton 1975 καί από τόν Quentin Skinner, *The Foundations of Modern Political Thought*, Cambridge, 1978 ως συστηματική αναλυτική κατηγορία στήν ιστορία τής πολιτικής σκέψης.

2. Τίς άξιες αυτές συμμεριζόταν φυσικά καί ή άρχαία έλληνική πολιτική σκέψη, πού συνθέτει, στήν εξέλιξη της από τόν 'Ηρόκλητο ως τόν 'Αριστοτέλη, τήν κλασική στιγμή του πολιτικού ούμανισμού. Γι' αυτό καί ή 'Αναγεννησιακή φάση καί οί επιδιώξεις της πρέπει νά χαρακτηρίζονται ως νεώτερος πολιτικός ούμανισμός. Γιά χάρη τής ιστορικής ακρίβειας ό όρος του Baron πρέπει νά αναθεωρηθεί καί νά μεταγραφεί ως «modern civic humanism».

3. Skinner, *The Foundations of Modern Political Thought*, vol. I: *The Renaissance* σσ. 3 - 22, 35 - 48, 152 - 180.

4. Pocock, *The Machiavellian Moment*, Part III. 'Η παλαιότερη έργασία του Zera S. Fink, *The Classical Republicans*, Evanston, Illinois, 1945 εξακολουθεί νά είναι χρήσιμη.

5. Nannerl Keohane, *Philosophy and the State in France*, Princeton, 1980, σσ. 83 - 87.

6. Οί σημαντικότεροι εκπρόσωποι τής ιδεολογίας αυτής ήταν ό James Harrington καί ό John Milton.

7. Keohane, *Philosophy and the State*, σσ. 98 - 106, 451 - 63.

8. Elizabeth Rawson, *The Spartan Tradition in European Thought*, Oxford, 1969, σσ. 220 - 226, γιά μιá αναλυτικότερη περιγραφή τής έκλειψης του πολιτικού ούμανισμού.

9. Emiliana P. Noether, *Seeds of Italian Nationalism 1700 - 1815 -*, Νέα 'Υόρκη 1951, σσ. 15 - 47. Γιά τούς άπόηχους του πολιτικού ούμανισμού στο έργο του Campanella βλ. τό δοκίμιό μου «Ουτοπία καί κριτικός στοχασμός», *Διαβάζω*, άρ. 29 (Μάρτιος 1980) σσ. 50 - 59.

10. Γιά παράδειγμα ή Keohane στο τόσο περιεκτικό της έργο γιά τήν εξέλιξη τής γαλλικής πολιτικής σκέψης από τήν 'Αναγέννηση στο Διαφωτισμό δέν θίγει παρά έμμεσα τό πρόβλημα αυτό.

11. Πρβλ. τήν ώραία άνάλυση του Mark Hulliung, *Montesquieu and the Old Regime*, Berkeley, 1976, σσ. 108 - 139.

12. Robert Shackleton, *Montesquieu. A Critical Biography*, Oxford, 1961, σελ. 117.

13. "Οπ. π.π., σσ. 142 - 143.

14. G. C. Vlachos, *La politique de Montesquieu. Notion et Methode*, Παρίσι 1974, σσ. 55 καί έξ.

15. Πρβλ. Rawson, *The Spartan Tradition*, σσ. 227 - 231. Οί σχέσεις του Montesquieu μέ τήν παράδοση αυτή διευκρινίζονται στο θεωρητικό έπίπεδο από τούς Bernard Groethuysen, «Le libéralisme de Montesquieu et la liberté telle que l'entendent les républicains», *Europe: Revue*

Mensuelle. 27me Année, No 37 (Ιανουάριος 1949) σσ. 2 - 16 και René Duchac, «Montesquieu et la démocratie: Une espèce de la république?», *Cahiers internationaux de sociologie*, τόμ. XLVII (1969) σσ. 31 - 52. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν τελικὴ στάση τοῦ Montesquieu ἀπέναντι στὴν παράδοση τῶν πολιτειακῶν ιδεωδῶν, ἡ συμβολὴ τοῦ ἔργου του στὴν ἀναδίωξή τῆς ὑπῆρξε πολὺ πιὸ ἀποφασιστικὴ ἀπὸ τὴν ιδεολογικὴ ἐπίδραση τοῦ παραδείγματος τῶν ἰταλικῶν πολιτειακῶν καθεστώτων τῆς ἐποχῆς ὅπως εἰσηγεῖται ὁ Franco Venturi, *Utopia and Reform in the Enlightenment*, Cambridge, 1971, σσ. 18 - 46. Βλ. ἐπίσης Frederic Lane, «At the Roots of Republicanism», σὲ τὸ ἔργο του *Venice and History*, Βαλτιμόρη, 1966, σσ. 521 - 539. Στὸν ἴδιο τὸ Montesquieu ἡ γνωριμία μὲ τὰ καθεστώτα αὐτὰ προκάλεσε σαφῶς ἀρνητικὲς ἀντιδράσεις. Βλ. Shackleton, *Montesquieu*, σσ. 107 - 108.

16. Βλ. Peter Gay, *The Party of Humanity*, Princeton 1959, σσ. 55 - 96.

17. Ἡ πρόσφατη ἐπισκόπηση τοῦ Ira O. Wade, *The Structure and Form of the French Enlightenment*, Vol. II: *Esprit Révolutionnaire*, Princeton, 1977, σσ. 251 - 351 εἶναι κατατοπιστικὴ χωρὶς νὰ ἐξαντλεῖ τὰ θεωρητικὰ προβλήματα. Γιά τὸ Mably εἰδικὰ βλ. τὴν πρόσφατη μελέτη τοῦ Keith M. Baker, «A Script for a French Revolution: The Political Consciousness of the Abbé Mably», *Eighteenth Century Studies*, τόμ. 14, ἀρ. 3 (Ἰανουάριος 1981), σσ. 235 - 263. Οἱ σχέσεις του μὲ τὴ σκέψη τοῦ Montesquieu καὶ οἱ χρήσεις στίς ὁποῖες ὑπέβαλε τὰ σύμβολα τοῦ πολιτικοῦ οὐμανισμού ἐξετάζονται ἀπὸ τὴν Brigitte Coste, *Mably: pour une utopie du bon sens*, Παρίσι 1975. Γιά τὸ Rousseau ἡ διδολογραφία εἶναι καὶ ἀπέραντη καὶ πολὺ γνωστότερη καὶ συνεπὶς πιστεύω πὼς δὲν εἶναι ἀναγκαῖο νὰ παρατεθεῖ ἐδῶ.

18. Harold Parker, *The Cult of Antiquity during the French Revolution*, Σικάγο 1937, γιά τὸ ιδεολογικὸ κλίμα. Ἐπίσης M. Revault d' Allonnes, «Rousseau et le Jacobinisme: Pédagogie et politique», *Annales historiques de la Révolution française*, No 221 (Ιούλιος - Σεπτ. 1975), σσ. 584 - 607.

19. Βλ. πρόχειρα Rawson, *The Spartan Tradition*, σελ. 287. Γιά τὴν πρόσφατη ἔρευνα βλ. George Armstrong Kelly, «Conceptual Sources of the Terror», *Eighteenth Century Studies*, τόμ. 14 ἀρ. 1 (Φθινόπωρο 1980) σσ. 18 - 36.

20. Shackleton, *Montesquieu*, σελ. 276. Βλ. ἐπίσης Albert Sorel, *Montesquieu*, Chicago, 1888 σσ. 179 - 192.

21. Πρὸ βλ. Albert Soboul κ. ἄλλοι, *Babeuf et les problèmes du Babouvisme*, Παρίσι 1963, σσ. 30 - 32, 70 - 71, 198, 287, 291. Βλ. ἐπίσης V. M. Dalin, «Babeuf et les idées de Rousseau», σὲ τὸ συλλογικὸ ἔργο *Au siècle des Lumières*, Παρίσι - Μόσχα 1970, σσ. 301 - 307.

22. Βλ. ἐνδεικτικὰ Aaron Noland, «Rousseau and Nineteenth century French Socialism», *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, τόμ. LVII (1967) σσ. 1097 - 1122.

23. Rawson, *The Spartan Tradition*, σελ. 287.

24. Βλ. P. M. Kitromilides, *Tradition, Enlightenment and Revolution*, Ph. D. Diss., Harvard University, 1978, 229 - 251.

25. Βλ. Benjamin Constant, *Oeuvres politiques*, Παρίσι 1874, σσ. 258 - 285.

26. Βλ. Destutt de Tracy, *Commentaire sur "l'Esprit des lois" de Montesquieu*, Παρίσι 1819. Οἱ ἀπόψεις τοῦ de Tocqueville συμπεκνώνονται ἀπὸ τὸν Melvin Richter, «The Uses of Theory: Tocqueville's Adaptation of Montesquieu», *Essays in Theory and History*, ed. by Melvin Richter, Cambridge, Mass, 1970, σσ. 74 - 102.

27. Rawson, *The Spartan Tradition*, σσ. 262 - 263.

28. Βλ. πρόχειρα, Noether, *Seeds of Italian Nationalism*, σσ. 148 - 151 καὶ Luigi Salvatorelli, *The Risorgimento*, Νέα Ὑόρκη, 1970, σσ. 42 - 47 καὶ ἰδίως Franco Valsecchi, *L'Italia nel settecento dal 1714 al 1788*, Μιλάνο 1959, σσ. 901 - 918. Γιά τὴν ἐπίδραση τοῦ Montesquieu στὴν Ἰταλία βλ. τίς κατάσπαρτες πληροφορίες στοὺς τρεῖς μνημειώδεις τόμους τοῦ Franco Venturi, *Sette-*

cento riformatore, Τουρίνο 1969, 1976 και 1979 και Paul Vernière, *Montesquieu et l' esprit des lois*, Παρίσι 1977, σσ. 125 - 128.

29. Βλ. ένδεικτικά Helmut Reinalter, *Jakobiner in Mitteleuropa*, Innsbruck 1977.

30. Βλ. χαρακτηριστικά Emile Legrand, *Documents inédits concernant Rhigas Velestinlis et ses compagnons de martyre*, Παρίσι 1892, σσ. 11, 13, 23, 41, 69, 91, 95, 101, 109.

31. Βλ. σχετικά τήν ανακοίνωσή μου «Religious Criticism between Orthodoxy and Protestantism: Ideological Consequences of Social Conflict in Smyrna» στο 16ο Διεθνές Συνέδριο Βυζαντινών Σπουδών, Βιέννη Ὀκτώβριος 1981.

32. Βλ. William Martin Leake, *Researches in Greece*, Λονδίνο 1814, σσ. 192 - 193 και Henry Holland, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia etc. during the Years 1812 και 1813*, Λονδίνο 1815, σσ. 322 - 323.

33. Ρήγα Βελεστινλή, *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα*, Βιέννη 1790, σελ. 176.

34. Ἔρευνα περί προόδου καί πτώσεως τῶν Ρωμαίων συντεθεῖσα παρά τοῦ Μοντεσκιού, Λειψία 1795, καί *Βιβλίον διηρημένον εἰς μέρη δύο*, Βενετία 1796, σσ. 77 - 134 μέ τά κεφάλαια I - VI τοῦ ἔργου τοῦ Montesquieu.

35. Βλ. Ἔρευνα περί προόδου καί πτώσεως τῶν Ρωμαίων, προοίμιο τοῦ μεταφραστῆ.

36. Βλ. *Tradition, Enlightenment and Revolution*, σσ. 476 - 488.

37. Ὅπως καθορίζονται ἀπό τόν Quentin Skinner. Βλ. *The Foundations of Modern Political Thought*, τομ. I, σσ. x-xv καί τά προηγούμενα μεθοδολογικά του ἄρθρα πού παρατίθενται στή διδλιογραφία.